

De pioniers van het genre komen uiteraard ruim aan bod. Over de vraag of de Zwitser Rodolphe Töpffer de eerste echte stripkunstenaar was, lopen de meningen uiteen maar wel is er consensus dat zijn werk vanaf 1830 de richting aangeeft voor het stripverhaal: een vlot verhaal, eigen herkenbare helden en het gebruik van 'filmische' technieken.

De naar mijn smaak wat korte bijdrage over België concentreert zich op de ontwikkeling van de 'mannekenbladen' naar het stripverhaal aan de hand van de voornaamste producent, de firma Brepols. Mannekenbladen waren goedkope prenten voor kinderen met daarop eenvoudige afbeeldingen van soldaatjes, of bekende verhalen. Stijl en inhoud ondergingen in de loop van de eeuw veranderingen, ze moesten opvoedend worden en grote gebeurtenissen als de Eerste Wereldoorlog vonden hun weerslag in de afbeeldingen. 1911 was een cruciaal jaar omdat te Antwerpen twee zelfstandige stripbladen werden opgericht: *Het Mannekenblad* en *De Kinder-vriend*. Deze bladen en hun vele imitaties maakten de enorme bloei van de Belgische strip in het Interbellum mogelijk. Het was in dit soort bladen dat tekenaars als Hergé (Kuifje) en vele anderen konden debuten.

De bijdrage over Nederland onderzoekt de wortels van het genre. De auteur laat zien dat veel negentiende-eeuwse kinderboeken bij nader inzien zo gedomineerd worden door de tekeningen dat hier gesproken kan worden van voorlopers van het stripverhaal. Zelfs de roemruchte Bilderdijk was actief in het genre met een pas in 1977 gepubliceerd boekje dat hij voor zijn zoon schreef én tekende. Een andere voorloper van de strip is Alexander Verhuell die met moralistische prenten voorzien van korte onderschriften onder meer scènes uit het studentenleven schetste. Een centrale plaats neemt het tijdschrift *Humoristisch Album* in dat onderdak boodt aan veel tekenaars. Naast vertalingen (van onder andere Töpffer) verschenen hier ook de prenten van Jan Linse, misschien niet de eerste maar wel de belangrijkste striptekenaar in de negentiende eeuw. Evenals in België had ook de politiek invloed op de strip, interessant is dat het eerste zelfstandige Nederlandse stripalbum gemaakt werd naar aanleiding van de Boerenoorlog. Uiteraard koos de tekenaar de kant van de Boeren.

Dit is een leerzaam en onderhoudend werk voor iedereen die geïnteresseerd is in volkscultuur, triviale literatuur, persgeschiedenis of gewoon van strips houdt. De heb wel enkele kritiekpunten. Zeer storend zijn de inconsequenties in de bijschriften van de vele (prachtige) plaatjes. Zonder duidelijk systeem worden jaartallen soms wel en soms niet vermeld. De auteurs beloven in de inleiding aandacht voor de internationale 'kruisbestuiving', maar dit aspect had in de afzonderlijke bijdragen wel wat meer aandacht mogen krijgen. Hopelijk krijgt dit congres nog een vervolg, de geschiedenis van de strip als massamedium in het Interbellum en daarna mag niet ongeschreven blijven.

Willem Melching

P. A. Geljon, *Een zeer persoonlijk effectenhuis. Het Haagse Lissa & Kann 1800-1966* (NIBE-bankhistorische reeks XXII; Amsterdam: Nederlands instituut voor het bank- en effectenbedrijf, 1998, 213 blz., f59,50, ISBN 90 5516 126).

Op 5 juni 1800 ondertekenden de uit Duitsland afkomstige joden Moses Lissa en Hirschel Kann een contract waarin zij zich associeerden in een geld- en effectenhandel. Hiermee legden zij de grondslag voor een vruchtbare onderneming, die onder leiding van hun gezamenlijke nakomelingen anderhalve eeuw heeft kunnen voortbestaan. Het werd al gauw een echt familiebedrijf, want Hirschels zoon en opvolger Ellazar trouwde met de dochter van Moses Lissa. En ook een van hun zoons, Maurice, kwam weer in de zaak terecht. Maurice stierf in 1891, een

jaar na zijn vader, waarna hij op zijn beurt weer werd opgevolgd door een zoon, Jacobus Henricus Kann.

Aanvankelijk trad het kantoor vooral op als kassier en commissionair in effecten. Staatkundige hervormingen en liberalisatie van de economie in de tweede helft van de negentiende eeuw droegen bij tot een gunstige ontwikkeling van het bedrijf. Risico's werden vermeden: vernieuwend is eigenlijk geen van de firmanten geweest. Vanaf 1891 kwamen er onder het bewind van J. H. Kann, wel enige bankactiviteiten bij, zoals emissies en onroerend goed en ook werd het aantal leidinggevenden uitgebreid en werd de firma omgezet in een naamloze vennootschap, maar toch is Lissa & Kann nooit een volledige handelsbank geworden. Het effectenbedrijf bleef de voornaamste bron van inkomsten. Dankzij deze beperking, het voorzichtige beleid en de verbrede basis van Lissa & Kann werd het effectenhuis in de crisistijd niet overgenomen door grotere bankondernemingen.

Het persoonlijke karakter van het huis bleef altijd gehandhaafd. De werkzaamheden waren vooral op particulieren gericht en een persoonlijke benadering van cliënten werd vooropgesteld. Persoonlijk was echter ook de manier van leiding geven van J. H. Kann. Als eigenaar en grootaandeelhouder beschouwde hij de NV als een privé-instelling en financierde hij eigen beleggingen via het bedrijf, waardoor hij zichzelf en de firma in een zodanige positie manoeuvreerde, dat hij uiteindelijk in mei/juni 1940 gedwongen werd, zijn aandelen over te dragen aan het bankierskantoor Hope & Co. Genoodzaakt door Duitse verordeningen tegen joden in het bedrijfsleven traden J. H. Kann en zijn zoon Maurits, die sinds 1932 ook aan de firma was verbonden, af. Zij kwamen beide om in concentratiekampen. De fusiebeweging van de jaren zestig luidde het definitieve einde in van tal van kleine zelfstandige banken. In 1967 werd ook Lissa & Kann volledig geïntegreerd in de moedermaatschappij Mees & Hope.

Familiebedrijfjes als Lissa & Kann werden tot nu toe meestal als bijzaak beschouwd binnen de bancaire geschiedschrijving. De voornaamste reden van deze veronachtzaming is, dat zij in tegenstelling tot de grotere banken nauwelijks of niet over archiefmateriaal beschikken. Geljon heeft een geslaagde poging tot onderzoek gedaan en laat zien, dat juist de geschiedenis van zo'n kleine onderneming een aardig beeld kan geven van de voorgeschiedenis van die grote banken van tegenwoordig: vaak begonnen als eenmanszaak, uitgegroeid tot een vennootschap met een breed samengestelde directie en een raad van commissarissen en uiteindelijk meegeleurd in de naoorlogse fusiegolven. Het is alleen jammer dat de hoofdstuk- en paragraafindeling wat onevenwichtig en rommelig is geworden. Hoofdstuk vier, wel heel toepasselijk 'Streven naar verbreding' getiteld, beslaat bijna het hele boek. Dit hoofdstuk gaat over de periode tussen 1890 en 1940 onder J. H. Kann, waar de schrijver het meeste materiaal over kon vinden en die volgens hem ook de meest belangwekkende was, omdat onder leiding van J. H. Kann het eenmansbedrijf uitgroeide tot een gediversieerde instelling. In het zeer korte eerste hoofdstuk, waarin hij de families introduceert, loopt hij onnodig op het verhaal vooruit.

Misschien was dit allemaal niet zo storend geweest als de lezer niet steeds was gestruikeld over de ingewikkelde, slecht geconstrueerde zinnen en de hinderlijke, midden in een zin ingelaste citaten. Opvallend is overigens, dat de toon zakelijker wordt en de zinnen korter, wanneer het draait om notulen en jaarverslagen. Hij is dan duidelijk op eigen terrein — Geljon is hoofd economische dienst van Mees & Hope geweest. En dat is toch weer iets anders dan geschiedschrijver.

M. van Schendelen, *Natuur en ruimtelijke ordening in Nederland. Een symbiotische relatie* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1997; Rotterdam: NAi uitgevers, 1997, 382 blz., f69,50, ISBN 90 5662 043 6).

Sedert de Renaissance is de tegenstelling tussen mens en natuur een wezenskenmerk van de West-Europese cultuur. In een poging het individu te bevrijden uit de door tradities en bijgeloof opgelegde inperkingen en ruimte te scheppen voor individuele verantwoordelijkheid, heeft de Renaissance-mens zichzelf in zijn denken geplaatst tegenover de natuur. Het adagium 'zonder ervaring kan niets afdoende worden geweten', werd het leidende thema in het onderzoekprogramma van de moderneren en daarmee de klarenstoot die de geweldige ontplooiing van de Westerse natuurwetenschap heeft ingeluid. Een ongelukkig neveneffect van deze ontwikkeling is echter dat de Westerse traditie van wetenschapsbeoefening nog steeds onderscheid maakt tussen natuurwetenschappen en menswetenschappen, alsof Darwin nooit heeft bestaan en alsof beide soorten van wetenschap niet één en dezelfde werkelijkheid bestuderen.

Op de achtergrond is de laatste bedenking voortdurend aanwezig in deze studie. Hoewel natuurwetenschappers zeer wel weten dat zintuiglijke waarneming geen enkele zekerheid biedt omtrent het bestaan van een objectieve werkelijkheid buiten de mens, hebben zij toch altijd de pretentie dat hun onderzoek iets zegt over de 'echte' werkelijkheid. Bij de menswetenschappen speelt dat veel minder. *In extremo* is voor veel sociale wetenschappers het resultaat van hun onderzoek niet meer dan een sociale constructie die niet de pretentie heeft of kan hebben enige directe relatie te onderhouden met de natuur of met een fysische werkelijkheid. Wetenschap is dan vooral een taalkundige betekenisverlening aan waargenomen verschijnselen of vastgestelde feiten.

Bij de vraag naar de plaats van de natuur in de ruimtelijke ordening staan we midden in deze problematiek. Kennelijk strookt de hedendaagse invulling en beleving van de ruimte om ons heen niet of onvoldoende met onze nostalgische of utopische ideeën over hoe de natuur eigenlijk had moeten zijn. Als de natuur wordt gezien als een objectieve, buiten de mens bestaande werkelijkheid waarvan de mens deel uitmaakt, dan zal de ruimtelijke ordening rekening moeten houden met de eisen en randvoorwaarden die de natuur stelt. Is de natuur niet meer dan een sociale constructie, dan zijn natuur- en milieuproblemen een gevolg van een inadequate of onjuiste beeldvorming en moet daarin iets veranderen.

In deze studie stelt de schrijfster zich ten doel na te gaan wat het draagvlak is voor de verschillende visies op de natuur en in hoeverre deze visies een rol spelen in de huidige discussie over stadsontwikkeling in Nederland. Voor de beperking tot de Nederlandse situatie zijn goede argumenten aan te voeren. Nederland kent namelijk geen overweldigende natuurlandschappen die eigenlijk als vanzelf een zwaar stempel drukken op de ruimtelijke inrichting. Het Nederlandse landschap is vooral een gebruikslandschap, gemaakt door de mens en steeds weer aangepast aan de veranderende menselijke behoeften. Meer dan elders in Europa speelt daardoor in ons land het probleem van de betekenisverlening, van de natuur als sociale constructie. Daarnaast is de Nederlandse situatie bijzonder doordat er in ons landelijk gebied een groot aantal stedelijke functies is ondergebracht. Uitgaande van de definitie van 'landelijk gebied' die door de Europese Unie wordt gehanteerd, heeft Nederland zelfs geen platteland. Wat is dan de kern van de tegenstelling tussen stad en platteland in de Nederlandse verhoudingen en hoe wil je daar in de ruimtelijke ordening mee omgaan?

In de inleiding wordt de bijzondere positie van de natuur en het landschap in Nederland duidelijk neergezet. Daarna wordt ingegaan op de verschillende beelden van en visies op de natuur in het Nederland van de negentiende eeuw en op de rol die deze toentertijd hebben gespeeld in de stedenbouw en de opbouw van de samenleving. De overige hoofdstukken zijn